Учредитель: ФГБОУ ВО «Бурятский государственный университет имени Доржи Банзарова»

БУРЯТСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА В ШКОЛЕ

БУРЯАД ХЭЛЭН
БОЛОН УРАН ЗОХЁОЛ ЬУРГУУЛИДА

Научно-методический журнал

2026/3

Издается с 2023 года Выходит 4 раза в год

В журнале опубликованы статьи по научным специальностям:
050900 Филология, 050800 Педагогика

Журнал зарегистрирован в Роскомнадзоре
Регистрационный номер ПИ № ФС77-85953 от 11 сентября 2023 г.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ
EDITORIAL BOARD

Гунжитова Г.-Х. Ц., канд. полит. наук, доц., **главный редактор**, БГУ им. Д. Банзарова	*Gunzhitova G-Kh.Ts.*, Cand. Sci. (Polit.), A/Prof., **Editor-in-Chief**, Dorzhi Banzarov Buryat State University
Бадмаева О. Б., канд. пед. наук, доц., **заместитель главного редактора**, БГУ им. Д. Банзарова	*Badmaeva O. B.*, Cand. Sci. (Education), A/Prof., **Deputy Editor-in-Chief**, Dorzhi Banzarov Buryat State University
Афанасьева Е. Ф., канд. филол. наук, доц., БГУ им. Д. Банзарова	*Afanasyeva E. F.*, Cand. Sci. (Philology), A/Prof., Dorzhi Banzarov Buryat State University
Аюшеева Л. В., канд. пед. наук, доц., БГУ им. Д. Банзарова	*Ayusheyeva L. V.*, Cand. Sci. (Education), A/Prof., Dorzhi Banzarov Buryat State University
Дареева О. А., канд. пед. наук, доц., БГУ им. Д. Банзарова	*Dareeva O. A.*, Cand. Sci. (Education), A/Prof., Dorzhi Banzarov Buryat State University
Дашиева С. А., канд. пед. наук, доц., БГУ им. Д. Банзарова	*Dashieva S. A.*, Cand. Sci. (Education), A/Prof., Dorzhi Banzarov Buryat State University
Дашинимаева П. П., д-р филол. наук, проф., БГУ им. Д. Банзарова	*Dashinimaeva P. P.*, Dr. Sci. (Philology), Prof., Dorzhi Banzarov Buryat State University
Елаев А. А., д-р ист. наук, доц., БГУ им. Д. Банзарова	*Elaev A. A.*, Dr. Sci. (History), A/Prof., Dorzhi Banzarov Buryat State University
Халхарова Л. Ц., канд. филол. наук, доц., БГУ им. Д. Банзарова	*Khalkharova L.Ts.*, Ph.D., A/Prof., Dorzhi Banzarov Buryat State University
Цырендоржиева Б. Д., канд. филол. наук, доц., БГУ им. Д. Банзарова	*Tsyrendorzhieva B. D.*, Cand. Sci. (Philology), A/Prof., Dorzhi Banzarov Buryat State University
Дамбуева П. П., д-р филол. наук, ведущий научный сотрудник Института языкознания РАН (г. Москва, Россия)	*Dambueva P. P.*, Dr. Sci. (Philology), Leading Researcher, Institute of Linguistics RAS (Moscow, Russia)
Мушаев В. Н., д-р филол. наук, проф., Калм. ГУ им. Б. Б. Городовикова (г. Элиста, Россия)	*Mushaev V. N.*, Dr. Sci. (Philology), Prof., Gorodovikov Kalmyk State University (Elista, Russia)
Мухарлямова Г. Н., канд. филол. наук, ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АНРТ (г. Казань, Россия)	*Mukharlyamova G. N.*, Cand. Sci. (Philology), Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Tatarstan Academy of Sciences (Kazan, Russia)
Мягмарсурэнгийн Одмандах, доктор PhD, доц. (г. Улан-Батор, Монголия)	*Myagmarsurengiin Odmandakh*, PhD, A/Prof. (Ulaanbaatar, Mongolia)
Содномов С. Ц., д-р пед. наук, проф., БРИОП (г. Улан-Удэ, Россия)	*Sodnomov S. Ts.*, Dr. Sci. (Education), Prof., Buryat Republican Institute of Educational Policy (Ulan-Ude, Russia)
Тагарова Т. Б., д-р филол. наук, проф., ИГУ (г. Иркутск, Россия)	*Tagarova T. B.*, Dr. Sci. (Philology), Prof., Irkutsk State University (Irkutsk, Russia)
Улзытуева А. И., д-р пед. наук, проф., ЗабГУ (г. Чита, Россия)	*Ulzytueva A. I.*, Dr. Sci. (Education), Prof., Transbaikal State University (Chita, Russia)

Адрес редакции: 670000, Республика Бурятия, г. Улан-Удэ, ул. Ранжурова, д. 6, каб. 2304
Тел.: (3012) 212-649
burcenter@bsu.ru

Адрес издателя: 670000, Республика Бурятия, г. Улан-Удэ, ул. Ранжурова, д. 4
Тел.: (3012) 297-160, доп. 140
rio@bsu.ru

© Бурятский государственный университет имени Доржи Банзарова, 2026



ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА И РОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

ТҮРЭЛХИ ХЭЛЭН БА УРАН ЗОХЁОЛ ЗААЛГЫН ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧЕСКА ТАЛАНУУД

Эрдэм шэнжэлгын үгүүлэл
УДК 373:811.512.31
DOI 10.18101/3033-1310-2026-3-3-18

Табадахи ангиһаа юһэдэхи анги хүрэтэр үзэгдэхэ «Түрэлхи буряад хэлэн» гэһэн һуралсалай номуудай методическа талаар хараалха гол шэглэлнүүдэй онсо баримтануд

© **Дылыкова Ринчин Сандановна**
хэлэ бэшэтэй дэд-эрдэмтэн, доцент, буряад хэлэн болон уран зохёолой багша, Эрхүү можын Усть-Ордагай гимнази-интернат
Росси, 669001, Эрхүү можо, Усть-Орда тосхон,
Первомайска үйлсэ, 41
rinsan@mail.ru

© **Гунжитова Гарма-Ханда Цыбикжаповна**
политикын дэд-эрдэмтэн, доцент,
буряад хэлэн болон уран зохёолой дээдэ һургуулиин захирал,
Буряадай гүрэнэй ехэ һургуули
Росси, 670000, Улаан-Үдэ хото, Борсоевой үйлсэ, 24а
gunzhitova1974@mail.ru

© **Ошоров Сергей Гармаевич**
һурган хүмүүжүүлгын ухаанай дэд-эрдэмтэн,
буряад хэлэ бэшэгэй болон зааха онол аргын танхимай доцент,
Буряадай гүрэнэй ехэ һургуули
Росси, 670000, Улаан-Үдэ хото, Борсоевой үйлсэ, 24а
oshorovsg@mail.ru

© **Лубсанова Цыбигма Владимировна**
буряад хэлэн болон уран зохёолой багша,
Буряад Уласай үндэһэтэнэй 1-дэхи интернат лицей
Росси, 670034, Улаан-Үдэ хото, Чертенковой, үйлсэ, 30
ltsv@yandex.ru

© **Нанзанова Очир-Ханда Найдановна**
буряад хэлэн болон уран зохёолой багша,
Асагадай дунда интернат һургуули
Росси, 671339, Буряад Улас, Наран-Асагад тосхон, Школьно үйлсэ, 1
o.nanzanova@rambler.ru

© **Цыремпилова Ольга Шулуновна**
буряад хэлэн болон уран зохёолой багша,
Агын тойрогой 1-дэхи гимнази
Росси, 687000, Үбэр Байгалай хизаар, Ага тосхон, Бадмажабэ үйлсэ, 2
olgaaog@mail.ru

Аннотаци. 2024 онhоо эхилээд 2026 он болотор Түрэлхи хэлэнүүдэй федеральна дээдэ hургуулиин түсэлөөр 5–9-дэхи ангинуудта үзэгдэхэ «Түрэлхи буряад хэлэн» гэhэн hуралсалай номуудай шугам бэлэдхэгдэн бүтэхэдөө хүрөө. Тус статья соо багшанарай, тэрэ тоодо дээдэ hургуулиин багшанарай, нэрлэгдэhэн шугамай hуралсалай номуудые зохёоходоо, байhан номуудай удха оршон сагай эрилтэнүүдтэ тааруулан шэнэлхэдээ, хараадаа абаhан зарим гол шэглэлнүүдэйнь онсонууд харуулагдана. Туд онсонууд гэхэдэ, оршон үеын hурагшадай түрэлхи хэлээ мэдэхэ, тэрэнээ хэрэглэхэ хэмжээнүүд, hуралсалай номуудай удха болохо даабаринуудай янзанууд, диагностико болон шалгалта эмхидхэлгэ, проектнэ ажал эрхилгэ тухай бэшэгдээ. Тиихэдээ практическа хараа бодол хэрэглэгдээ. Алибаа шэглэл яажа хэшээлнүүдтэ хэрэглэхэб, гол түлэб ямар зүйлнүүдыень илган гаргахаб, яажа бэелүүлхэб, ямар онсодонь анхаралаа хандуулхаб — эдэ асуудалнуудта харюу үгтөө.
Шухала үгэнүүд: түрэлхи буряад хэлэн, hуралсалай ном, hануулганууд, даабаринуудай янзанууд, хэлэ мэдэхэ хэмжээн, проектнэ ажал, шалгалта ба сэгнэлгэ.

Для цитирования
Табадахи ангиhаа юhэдэхи анги хүрэтэр үзэгдэхэ «Түрэлхи буряад хэлэн» гэhэн hуралсалай номуудай методическа талаар хараалха гол шэглэлнүүдэй онсо баримтанууд / Р. С. Дылыкова, Г.-Х. Ц. Гунжитова, С. Г. Ошоров, Ц. В. Лубсанова, О.-Х. Н. Нанзанова, О. Ш. Цыремпилова // Буряад хэлэн болон уран зохёол hургуулида. 2026. Дугаар 3. Н. 3–18.

Оролто. Оросой Холбоото Уласай арадуудай түрэлхи хэлэнүүдэй ниитэдэ хэрэглэл эдэбхижүүлхэ hэдэлгэтэй хэрэгүүдэй үргэнөөр ниитэдэ оруулагдажа байхада, тиихэдэ түрэлхи хэлэнүүдэй hуралсалай эмхи зургаануудта үзэгдэхэ хэрэгтэ гүрэн түрын захиргаануудай талаhаа оршон үедэ ехэ анхарал хандуулагдана. Тиин түрэлхи хэлэнүүдые hурагшадта үзүүлхэ, түрэлхи хэлэндэнь hургаха юрэнхылэгдэhэн арга зүй зохёохо хэрэгтэй гэhэн hанал бодол Оросой Холбоото Уласай Түрэлхи хэлэнүүдэй федеральна дээдэ hургуулиин талаhаа хэлэгдэнэ[1]. Тиимын тула нэгэ эрилтэнүүдтэ харюусаhан, түрэлхи хэлэ үзүүлхэ болон түрэлхи хэлэндэ hургаха номуудай шугам hэльбэн шэнэдхэн зохёохо ажал тус дээдэ hургуули эхилhэн байна. Энэ хэрэгтэ олон улас, можо, тойрогууд орожо, ажал хэгдэжэ эхилээ.

Табадахи, зургаадахи, долоодохи, наймадахи, юhэдэхи ангинуудай «Түрэлхи буряад хэлэн» гэhэн hуралсалай номууд 2024 оной июль hараhаа эхилээд 2026 оной дүүрэтэр шэнэлэгдэн зохёогдожо бүтэхэ хэмжээндээ хүрэжэ байнхай. Энэ ажалда багшанар, тэрэ тоодо дээдэ hургуулиин оролсожо, хэрэглэгдэжэ байhан номуудай удха шэнэ эрилтэнүүдтэ тааруулжа, хэрэгээ бүтээгээ. Авторнуудай зэргэдэ Р. С. Дылыкова хүтэлэгшэтэйгээр Ц. В. Лубсанова, О.-Х. Н. Нанзанова, О. Ж. Ошорова (5-дахи анги), О. Ш. Цыремпилова, Ц. С. Жанчипова, Г.-Х. Ц. Гунжитова (6–7-дохи ангинууд), С. Г. Ошоров, Ж. Д. Жамбуева, И. П. Атутова (8-дахи анги), В. Д. Патаева, О.-Х. Н. Нанзанова, И. П. Атутова (9-дэхи анги) гэгшэд ороо.

Зохёогдоhон туд hуралсалай номуудай удха hурагшадта түрэлхи буряад хэлыень үзүүлхэ юрэнхылэгдэhэн олохон гол шэглэлнүүдтэ тааруугаар зохёгдоhон байха. Тэдэ шэглэлнүүд юрэнхы дээрээ гүрэнэй hуралсалай

[1] Федеральная методическая площадка. URL: https://fmp.natlang.ru/

стандартын эрилтэдэ тааруу байха болоно, онсолон ородоор нэрлэбэл, «системно-деятельностный подход», «вариативность», «углубленное изучение», «индивидуализация», «проектная деятельность» гэхэ удхатай шэглэлнүүдтэ тааараха болоно[2].

Юрэнхылэгдэһэн гол шэглэлнүүдэй хажууда заатагүйгөөр тусхай шэглэлнүүд байха. Тэдэ хадаа түрэлхи буряад хэлэ үзэхэ хоёр талатай тааруу байха гэжэ бодогдоно. Түрэлхи буряад хэлэн уласай хэлэн гээд үзэхэдээ, түрэлхи буряад хэлээрээ харилсадаг һурагшадта үзүүлхэдээ, түрэлхи буряад хэлыень тусхай системэ болгоод, һалбаринуудыень үзүүлхэтэй, литературна хэлээр бэшээтэй текстээр ажалтай, хэлэлгэ хүгжөөлгэтэй тааруулагдана [1; 2; 3]. Үшөө тиихэдэ түрэлхи буряад хэлэндэ һургахадаа, ехэнхи һурагшадта түрэлхи буряад хэлэниинь хэрэглэлээрээ хоёрдохи хэлэн болоод тодорһон оршон үедэ, түрэлхи буряад хэлээрнь харилсуулжа һургаха гол шэглэл тодорно. Энэ ушарта хари хэлэнүүдые зааха, тиихэдэ ород хэлэ хари хэлэтэй зондо зааха арга зүй эдэбхи ехэтэйгээр хэрэглэгдэдэг болонхой байна [4].

Онсолон хэлэбэл, түрэлхи буряад хэлыень үзүүлхэдээ, буряад хэлээрнь хэлүүлжэ, бэшүүлжэ, харилсуулжа һургахадаа, удха үзэхые түсэблэхэдөө, удха үзэхые эрхилхэдээ, багша бүхэн һурагшадни хэр зэргэ үрэ дүнтэйгөөр түрэлхи хэлээе үзэжэ байнаб гэжэ асуудалда заатагүй харюусаха болоно. Ямар шэглэлнүүд түрэлхи хэлэнэй үзэлгэ үрэ дүнтэ болгохо аргатайб? Энэ асуудалда харюу үгтэһэн байха. Энэ статья соо авторнуудай хараадаа абаһан юрэнхышье, тусхайшье гол шэглэлнүүдэй зарим харуулаатай.

Гол хуби. *Һуралсал эрхилхэ шэглэл.* Табадахи, зургаадахи, долоодохи, наймадахи, юһэдэхи ангинуудта «Түрэлхи буряад хэлэн» гэһэн һуралсалай номуудай удха һурагшадтайгаа хамта үзэжэ байхадаа, багша бүхэн тус ажал эрхилхэдээ, *һануулгануудые* — олон ондоо үүргэтэй хэрэгсэл (памятки, опоры, образцы) заатагүйгөөр хэрэглэхэ ёһотой болоно [5].

Һануулга гээшэ үзэжэ байһан түрэлхи буряад хэлэнэй алибаа нэгэ ойлгосо болон тэрэнэй шанар шэнжэ харуулһан *модель, схемэ* болоно.

Тэрэ модель схемэ заатагүй суг хамта хүдэлжэ, бүлэгүүдээр ажаллажа хэгдэдэг байха. Л. С. Выготскиин ‘категория первая — интерпсихическая’ гээшэтэй тааруу болоно. Тиимэһээ багша һурагшадтаяа хамта хэлсээд, үзэһэнөө тусхай һануулга болгохо болоно.

Тиигээд тэрэ һануулгаяа булта һурагшад аман хэлэлгэдээ *заатагүйгөөр шангаар үгүүлжэ хэлэхэ,* тиин *ойлгосо шангаар аман хэлэлгэдээ тодорхойлхо* болоно. Үшөө онсолходо, тэрэ һануулга удаахан саг соо һурагшадай урда, ‘нюдэн доронь’ харуулаатай, табяатай байха зэргэтэй. Даабаринуудые дүүргэхэдээ, тэрэ һануулгаяа ходо шангаар үгүүлэн хэрэглэхэ болоно — ‘постоянное присутствие внешней громкой речи’.

Тэрэ ажалай удаа тус һануулга, ойлгосо ‘категория вторая — интрапсихическая’ болоод гаража ерэхэдэнь лэ, тэрэ һануулга, ойлгосо өөрын

[2] Об утверждении Федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования: приказ Минпросвещения России от 31.05.2021 № 287 (ред. от 18.06.2025) (Зарегистрировано в Минюсте России 05.07.2021 № 64101). URL: https://www.consultant.ru/

болгогдоо — ‘перешло во внутреннюю речь, стало личностным ресурсом учащегося’ — гэжэ тоологдохо.

Тиимэһээ нэгэдэхи түхэлэй һануулгануудалишье даабари дүүргэхэдэ туһатай нэмэри хэрэгсэл болоно. Энэл янзада дүримүүд, алгоритмууд орохо аргатай.

7-дохи ангиин номой 31 хуудаһанай 3-дахи даабари нэгэдэхи жэшээ болгон харая.

Суг хамта хүдэлэгты.
Мэдүүлһэн түлэб тухай ***уншагты****.*
Ойлгоһоноо ***моделеэр харуулагты****.*
Бэе бэедээ хөөрэгты*.*
Мэдүүлһэн түлэб хэлэлгэ соо харуулагдаһан үйлэ үнэхөөрөө болобо гү, али үнэхөөрөө болоҗо байна гү, али үнэхөөрөө болохоёо байна гү гэжэ мэдүүлнэ. Үйлын болоһон саг харуулна, гурбан түхэлтэй юм.

Мүнөө сагай үйлэ үгэнүүд мүнөө дээрэ болоҗо байһан үйлэ тэмдэглэдэг, -на гэһэн залгалтатай, яана? яажа байна? гэһэн асуудалнуудта харюусадаг: Саһан ороно. Абаахай саһаханууд аалихан газарта бууна. Түрүүшын саһанда хүхинэбди.

Үнгэрһэн сагай үйлэ үгэнүүд үйлэ үнэн дээрээ болоо, үнгэрөө гэжэ харуулдаг, -аа, -яа, -гаа, -ба гэһэн залгалтануудтай, яагааб? яажа байгааб? яабаб? гэһэн асуудалнуудта харюусадаг: Саһан ороо. Үхибүүд хүхеэ. Хүйтэн болобо.

Ерээдүй сагай үйлэ үгэнүүд үйлэ хэрэг үнэн дээрээ болохоо байна гэжэ харуулдаг, -ха гэһэн залгалтатай, яаха? гэһэн асуудалда харюусадаг: Саһан орохо. Тала дайдамнай саһаар бүрхөөгдэхэ.

Хоёрдохи жэшээ: 5-дахи ангиин ном, 56 хуудаһандахи дүрим — һануулга.

Үгэ нүүлгэхэ ёһо гурим.

1. Үгэнүүдые үеэрнь нүүлгэхэ.

2. Ганса үетэй үгэ нүүлгэгдэхэгүй. Ганса аялган үзэгтэй үе мүртэ орхихогүй, нүгөө мүртэ нүүлгэхэгүй.

3. ь (зөөлэн тэмдэг) урдахи хашалганһаан таһалхагүй.

Гурбадахи жэшээ: 7-дохи ангиин ном, 87-дохи хуудаһан, 10-дахи даабари.

Дайбар үгын шүүлбэри.

Жэшээ: *Хойноһоо Баатар ерэбэ. — Баатар хаанаһаа ерэбэб?*

1. Үгэ	Хойноһоо
2. Асуудал	Хаанаһаа?
3. Хэлэлгын хуби	Дайбар үгэ
4. Анхан һуури	Анхан һуури — хойно

5. Илгарал: Байрын, сагай, зорилгын, аргын, хэмжээнэй, зэргын.

6. Мэдүүлэлэй гэшүүн — Ушарлагша

Һануулгануудай янзануул: модель, схемэ, дүрим, таблица, алгоритм, Номтын бодомжолго, Аяанын бүтээһэн даабаринууд, шүүлбэри, алибаа зохёохы даабари хэхэ түсэблэл г. м.

Һануулгануул аргагүй ехэ үүргэтэй, юундэб гэхэдэ:

1. Һурагшадые түрэлхи буряад хэлээрнь һанал бодолыень хойно хойноһоон холбоотой, удаа дараалан байгуулгатай һанамжануудаар хэлүүлжэ һургана. Тиин түрэлхи хэлэнэйнь аргаар харилсуулна.

2. Һурагшадые алибаа зохёохы даабари дүүргэхэдэнь, найруулга, эссе, зохёолго бэшэхэдэнь, тэдэнэй ажал эрхилнэ, тусхай алхамуудаар хүтэлбэрилнэ, саашадаа проект болон шэнжэлгэ хэхэдэнь үндэһэн боложо үгэнэ.

3. Буряад хэлэнэй онсо ондоое харуулжа, һурагшадта ойлгуулна.

4. Һурагшадай *өөрөө хэхэ ажалай хүтэлбэри болохо* аргатай болоно. Тон тиимын тула һануулганууд *шангаар хэлэгдэдэг, үгүүлэгдэдэг байбал, хэлүүлжэ байгаад хэрэглэгдэдэг байбал,* ехэ үрэ дүнтэй арга хэрэгсэл болохо байна.

Үзэхэ удха даабаринуудай янзануудаар харуулха шэглэл. Табадахи, зургаадахи, долоодохи, наймадахи, юһэдэхи ангинуудта «Түрэлхи буряад хэлэн» гэһэн һуралсалай номуудай удха хаража үзэхэдэ, тэрэ үзэхэ хэрэгэй үрэ дүнтэй байха хэрэгтэ аргагүй ехэ удха багша бүхэнэй, тиин һурагшадай даабари болон тэрэнэй илгарал тухай ойлгоһониинь болоно.

Хэрбээ хэлэнэй талаар мэдэсэ, шадабари, дадалтай болгохо гэбэл, багша бүхэн урда харуулагдаһан *удха үзэхэ хэмжээнүүдэй нэрэ болон удхатай тааруу даабаринуудые* хэрэглэхэ аргатай болоно [6]. Тэдэ хэмжээн бүхэниие нэрлэе.

«Мэдэсэ» гэжэ нэрэтэй. Энэ хэмжээ хүгжөөхэдөө тусхай асуудалнууд хэрэглэгдэхэ. Асуудалнууд соо иимэ үйлэ харуулһан глаголнууд хэрэглэгдэхэ: *тодорхойлогты, харуулагты, нэрлэгты, илгагты, хэлэгты, моделеэр зураглагты*.

«Ойлголго» гэжэ нэрэтэй. Энэ хэмжээ хүгжөөхэдөө, иимэ үйлэ харуулһан глаголнуудтай асуудалнууд хэрэглэгдэхэ: *дабтагты, ологты, илгагты, шэлэгты, тодорхойлогты, сасуулагты, хөөрэгты, ондоогоор хэлэгты, дүн гаргагты*.

«Хэрэглэл» гэжэ нэрэтэй. Һурагша мэдэһэн болон ойлгоһоноо даабаринуудые дүүргэжэ хэрэглэнэ. Асуудалнууд соо иимэ үйлэ харуулһан глаголнууд хэрэглэгдэхэ: *хэрэглэгты, бодогты, ондоо болгогты, зохёогты*.

«Шэнэ ушарта хэрэглэл» гэжэ нэрэтэй. Юу ойлгохо ёһотойбиб? Энэ даабари яажа дүүргэхэбиб? *Анализ болон синтез хэгдэнэ*. Һурагшад анхарна, харана, тиигээд даабари дүүргэнэ. *Энэ шэнжэлгын, проектнэ даабаринууд*. Асуудалнууд соо иимэ үйлэ харуулһан глаголнууд хэрэглэгдэхэ: *бэдэрэгты, ологты, сасуулагты, зэргэсүүлэгты, илгагты, үлүүень орхигты, бүлэглэгты, шэнжэлэгты, дүн гаргагты*.

«Сэгнэлтэ» гэжэ нэрэтэй. Асуудалнууд соо иимэ үйлэ харуулһан глаголнууд хэрэглэгдэхэ: *баталагты, дүн гаргагты, анализ хэгты, зүб гэжэ харуулагты, шалгагты, сэгнэгты, заабарилагты, дурадхагты*.

Энэ даабаринууд һурагшад удха үзэжэ байхадаа, ямар шатада ябаһанииень гэршэлһэн даабаринуудай янзанууд болоно.

Тэрээнэй хажуугаар буряад хэлэнэй хэшээлнүүд *хэлэлгэ хүгжөөхэ* сэхэ шэглэлтэй байна. Тэдэ даабаринуудые Е. И. Пассов болон бусад хэлэлгын даабаринууд гээд нэрлэнэ [7]. Тэдэ даабаринуудай гол илгаа — тэдэ *продуктивна* байдаг, заатагүй нэгэ текст эхин, тиин дүн болон гараад ерэдэг, үшөө тиихэдэ тиимэ даабаринууд *зохёохы* эшэ үндэһэтэй байдаг. Тэдэ баһа өөрын ондо ондоо хэмжээтэй байдаг.

Гурбан бүлэг даабаринууд хэрэглэгдэхэ, тэдэ даабаринуудай янзанууд ном соо элбэгээр хэрэглээтэй.

1. Алибаа удха дамжуулха зорилготой даабаринууд: тобшо хөөрөөн, наадан, ролёор уншан хөөрөөн, оршуулан удха харуулалга г. м.

2. Алибаа юумэ зураглаха даабаринууд: ямар бэ даа юумэ гү, али зурагта харуулаатай юумэ зураглалга, уншаhан сюжет зурагуудаар харуулалга, хүгжэмөөр харуулалга г. м.

3. Өөрынгөө хандаса, сэгнэлтэ, hанал бодол харуулха даабаринууд: алибаа нэгэ hанамжа тодорхойлолго гү, али өөрын хандаса харуулалга, зүб байhаниень аргументнүүдээр баталалга г. м.

Тэрээнэй хажуугаар hуралсалай харилсаа харуулhан, тэрэ харилсаанай тэдхэмжэ болохо даабаринууд баhал хэлэлгын гээд тоологдохо аргатай. Түргэнөөр харюу абуулха, бэлэхэнээр дүүргэгдэхэ даабаринууд юм. Багшын асуудалнуудта харюунууд, багшын эмхидхэhэн hуралсалай хөөрэлдөөн = беседа, асуудалнуудые hурагшадтаа табилга, интервью абалга г. м. — эдэ бүгэдэ тэрэ тоодо ородог байха.

Үшөө *условно-коммуникативна даабаринууд* гээд байха. Тэдэ даабаринууд хэлэнэй грамматика болон лексикэ харилсуулан хэрэглэхын тула хэрэглэл hорихо зорилготой даабаринууд. Жэшээлбэл, *Үбэр хизаарай можын аймагууд тухай юун гэжэ хэлэхэ байнабта?* Энэ даабари дүүргэхын тула үгын, грамматикын хэмжээнүүдэй hорилго хэгдэхэ болоно. Ондоогоор хэлэбэл, номууд соо байhан даабаринуудые багшанар условно-коммуникативна шэглэлтэй болгон хэрэглэхэ аргатай.

Тэрэ даабаринууд өөрын янзатай юм.

1. Багшын хэлэhые hажаагаад хэлэлгэ. *Би зүб хэлэнэ гүб?*

2. Багшын асуудалда харюусахадаа, өөрын гү, али хэрэглэгдэхэ үгэ, холбоо үгэ, хэб үгэ табилга. *Энэ шинии зураг гү? Үхибүүд шагайгаар наадана гү? Хэнэй аба эгээ ажалшаб?*

3. Хөөрэхэдөө, үгын түхэл hэлгэн хөөрэлгэ. *Энэ үйлэ үшөө болоодүй гэжэ харуулагты. Нэгэдэхи нюурhаа хөөрэгты.*

4. Репродуктивна даабари. *Амаралтадаа юу хэдэгбта? Амаралтадаа юу хэхэбта?*

Тэрээнэй хажуугаар *түрэлхи буряад хэлэ үзэхэтэй тааруу тусхай даабаринууд* байха. Тэдэ гол түлэб *коммуникативна шэглэлгүй* байдаг. Зорилгонь хадаа буряад хэлэнэй ойлгосонуудые ойлголго, тиин хэрэглэлгэ болоно.

1. Хэлэнэй hалбаринуудай удхатай тааруу даабаринууд:

а) фонетическэ (түргэн ба удаан аялгануудай абяануудтай үгэнүүд, хонгёо ба бүдэхи хашалган абайнуудтай г. м.);

б) орфоэпическэ (аялгануудай үгүүлбэритэй тааруу, хашалгануудай үгүүлбэритэй тааруу г. м.);

в) зүб бэшэлгын (аялганай тааралдал, hубарил, нугаралай дүримүүдые бэшэлгэдэ хэрэглэхэдэ тааруу, үгын hууриин аялган үзэгүүдые бэшэхэ дүримдэ тааруу г. м.);

г) лексическэ (тааруу удхатай үгэ нэрлэхэ, олохо, илгаха, үгэнүүдые хубаарилха г. м.);

д) грамматическа (үгэнүүдые тааруу түхэлтэй болгохо, зүб түхэл табиха, түхэлнүүдые hэлгэхэ г. м.).

2. Hэлгэхэ даабаринууд (hанамжануудые хэлэhэн зорилгоорнь hэлгэлгэ, мэдүүлэлнүүдэй янза hэлгэлгэ).

3. Оршуулгын даабаринууд (оршуулха шадабари hорихо гү, али шалгаха).

4. Хүсэд болгохо гү, али hэлгэхэ даабаринууд.

Һурагшадай түрэлхи хэлэеэ мэдэхэ хэмжээ баримталха шэглэл. Оршон үедэ һурагшад түрэл хэлэн болгон буряад хэлэ үзэдэг байбашье, тэрэ түрэлхи хэлээрээ аргагүй һайнаар харилсажа шадаха аргагүй болоод байна. Теэд энэ байдал мүнөө үеын ниигэмэй тусхай ушарта ороод байһые гэршэлнэ, түрэлхи буряад хэлэн гансал гэр бүлэдэ болон һуралсалда, тиихэдэ үшөө зарим тэды олондо мэдээсэл тараадаг сонин, радио, телевиденидэ хэрэглэгдэдэг болоо гэжэ тодоруулна. Сонин, радио, телевиденидэ буряад хэлэ хэрэглэлгэ тэрэнэй һөөргөө хүгжэхэдэ ехэхэн нүлөө үзүүлнэ гэжэ тэмдэглэлтэй.

Тиимын тула, багшанарай хэлэһээр ба эрдэмтэдэй баталһаар, түрэлхи буряад хэлэеэ харилсаанай хэлэн гээд хэрэглэдэг бага наһанай һурагшад үсөөрнэ, зүгөөр һурагшадай дунда классууд хүрэтэрөө хэлэеэ үзөөд ерэхэдэ байдал нэгэ бага ондоо болоно хэбэртэй. Эндэ олон ондоо ушар байдал оролсоно:

а) түрэлхи буряад хэлэндэ сэсэрлигһээ табадахи анги хүрэтэр таһалангүй үзэгдэһэн хэрэг;

б) багшанарай ажалаа үрэ дүнтэйгөөр эрхилһэниинь;

г) һурагшадай гэртэхинээ үхибүүдтээ түрэлхи хэлыень үзүүлхэ бата баримтатай байһаниинь;

д) нютаг нугын, уласай захиргаануудай оролдосо гаргалга г. м.

Мүнөө дээрээ һурагшадай түрэлхи хэлэеэ мэдэхэ гурбан хэмжээн илгагдана [8].

Доодо хэмжээн. Һурагшад нэгэ хэды үгэ болон һанамжа мэдэхэ байна, сэхэ табигдаһан асуудалнуудай эгээ бэлэхэнүүдтэ харюу үгэжэ шадана. Харилсахадаа, удаан саг соо хөөрэлдэхэ аргагүй байна, тиимэһээл өөрынгөө һанал бодол дамжуулхаданьшье хүндэшэг байна.

Дунда хэмжээн. Тус һурагшад түрэлхи хэлэеэ хэрэглэн харилсаха аргатай, асуудалда харюусаһаа гадна өөһэдөө асуудал табиха шадабаритай байна. Харилсаха аргатай, ехэнхи ушарта һуралсалай харилсаа ойлгоно, эдэбхитэйгээр хабаадана. Өөрынгөө һанал бодол дамжуулха шадалтай байна. Тиибэшье тэдэнэй хэлэлгын лексическэ болон грамматическа талануудые үшөөл хүгжөөхэ хэрэг элирнэ.

Дээдэ хэмжээн. Энэ хэмжээнэй һурагшадай тоо тиимэ олон бэшэ. Энэ һурагшад түрэлхи хэлээрээ ходо харилсажа байдаг хадаа, хэлэһэн юумэ һайнаар ойлгоно, тааруу харюунуудые үгэнэ, һанал бодолоо эли тодоор харуулжа, дамжуулжа шадана, ехэхэн үгын нөөсэтэй, тэрээнэй хажуугаар грамматическа дадалнуудтай байна.

Энэ хэмжээнүүдые хараадаа абан ажалаа эмхидхэхэ үшөө нэгэ эрилтэ багшанарай урда тодороод гарана.

Нэн түрүүн аман хэлэлгэ хүгжөөлгэтэй тааруу. Тиихэдээ багша бүхэн *шагнаха тусхай даабаринуудые* хэрэглэхэ болоно. Шагнуулха контент харилсаанай олон ондоо ушарта тааруу байха болоно. Тиихэдээ ондо ондоо хоолой, аянга, текст хэрэглэгдэхэ болоно.

5–9 ангиин номууд соо шагнуулха хэрэгтэ тааруу даабаринууд байха.

Жэшээ. 6-дахи анги. 7–8 хуудаһан.

Хөөрөө шагнагты. Даабаринуудые хэгты.

Доодо хэмжээтэй һурагшадта 1. Хөөрөө дахин шагнаад, тус мэдүүлэлнүүдые хөөрөөнэй удха баримталан, зүб һубарилда табигты:

а) Үдэ багаар наран шаража эхилбэ.

б) Эдеэмнай ямар холо болоо гээшэб!

в) Ногооной үндэhэ мэрэжэ байhанаа болижо, дүтэхэнэ байhан таряанай поли тээшэ шэглэбэ.

г) Тахяа hарын дүүрэжэ, нохой hарын ерэжэ байха үе саг байба.

д) Тарбагануud удамаршаяа дахажа, орооho таряа эдихэеэ доошолбод.

Дунда хэмжээтэй hурагшадта 2. Тус хөөрөөнэй гол сэдэб тухай туд hанамжа уншагты. Танай hанахада, ямарынь хөөрөөндэ таарууб? Хэлэгты.

– Тус хөөрөөн залхуу тарбаганай дүрөөр зүрхэгүй хүнүүдэй ябадал харуулна.

– Тус хөөрөөн байгаалиин оршон байдал, экологи муудуулжа, хүнүүд зэрлиг амитадай ажамидарал тухашаруу болгоно гэжэ харуулна.

– Тус хөөрөөн миин лэ амитадай үдэр бүриин ажамидарал нэгэ бага шогтойгоор онтохолон зураглажа харуулна.

Дээдэ хэмжээтэй hурагшадта 3. Та энэ хөөрөөндэ ямар нэрэ үгэхэ байгаабта? Юундэ? Баримталагты.

Тэрээнэй хажуугаар уншуулха даабари элбэгээр хэрэглэхэдээ, гурбан хэмжээндэ тааруу даабаринуудые хүүлэхэдэ болоно.

Жэшээ. 7-дохи анги. 12–13 хуудаhан.

1. Уншагты. Хөөрэгшэ хэн бэ?

Үни болоо даа тэрэ гэhээр. Жалсан хүбүүмни оройдоол таба-зургаатай байгаа…

Зунай саг hэн. Үхибүүдые дахажа, хүбүүмнай горхондо гүйжэ ошоо бэлэй. Эндэhээ хоёр модо тухай болохо тэрэ зүүн голдо ошожо наадаhан юм. Хүүргэ дээгүүр машинаараа хүндэлэн гараад ерэhэн байхат. Тэндэ уha намаг ойможо наадажа байтараа, үхибүүд түргэн аадарта сохюулhан байгаа. Тугаар үдэрэйхидэл гэнтэ hалхилаад, хүйтэн уhатайгаар аадарлаhан юм.

Бидэ ехэл айжа, хүбүүгээ бэдэрээд гүйлдөө hэмди. Ехээр норожо, налаг набтаhан болошоhон хүбүүмнай гэртээ гүйжэ ерэбэ гээшэ. Даараhан зүдэрhэн, айhан hүрдэhэн гээшэнь яаха аргагүй. Шүдэниинь хабжаганажа байба.

Гэртээ ороходонь, дулаахан хүнжэл соо орёогоод, халуун hү уулгабабди. Хоёр-гурба балгаад, саашань уужа үгэбэгүй. Бэень гэнтэ дагжа hүрөөд, хабжаганатараа даараа hэн. Тиигэжэ байтараа халуудаад, дэмырээд, хүнжэлөө сэлин хаяна.

Ч. Цыдендамбаев

Доодо хэмжээтэй hурагшадта

1. Асуудалнуудта харюу текстын үгэнүүдээр харуулагты.

Текст соо зураглагдаhан ушар

а) Хэзээ болооб? Хаана болооб? Хэн тэндэ байлсааб?

б) Ойлгоогүй үгэнүүдэйнгээ доогуур (калька саарha табяад) зурагты.

в) Удха тухайнь асуугты.

Дунда хэмжээтэй hурагшадта

1. Текст хубинуудта хубаагты. Хэды хуби илгабабта?

2. Хуби бүхэниие гол үгөөрнь нэрлэжэ туршагты.

Дээдэ хэмжээтэй hурагшадта

1. Текстын удха ганса үйлэ үгэнүүдээр харуулжа туршагты.

2. Нүхэдэйнгөө ойлгоогүй үгэнүүдэй удха харуулжа туhалагты.

hурагшадые хэлүүлжэ hургаха, тиихэдээ харилсаанай ямар ушарта, ямар үгэнүүдые, грамматическа хэб хэрэглэхэ тухай ойлгуулха шухала.

Жэшээ. 5-дахи анги. Хэн юу хэхэ дуратайб?

Даабари. *Хэн юу хэхэ дуратайб гэжэ зураг хараад хэлэгты.*

Доодо хэмжээтэй һурагшадта

Жэшээ: Тэрэ **дуулаха** дуратай.

Ондоо үгэнүүдые хэрэглэн хөөрэгты.

Хэрэглэгдэхэ үгэнүүд: уншаха, шагнаха, хараха, тоолохо, гүйхэ, дэбхэрхэ, хөөрэхэ.

Нүхэд тухайгаа хөөрэгты. Гэртэхин тухайгаа хөөрэгты.

Хэн юу хэхэ дуратайб? Асуудал табигты. Жэшээ хэрэглэгты.

Жэшээ:

– Ши юу хэхэ дуратайбши?

– Ши хатарха дуратай гүш?

Өөрынгөө гэртэхинһээ асуугты.

Дунда хэмжээтэй һурагшадта

1. Унша. Илгаатай залгалтанууд ямар удха харуулнаб? Хэлэжэ турша.

Эрдэм компьютер**аар** наадаха дуратай. Арюна пианин**аар** наадаха дуратай. Жаргал гитар**аар** наадаха дуратай.

2. Шинии нүхэрэйш дуратай юумэн адли байшаба. Хөөрэлдөөгөөр харуула.

Жэшээ:

Ши: Би компьютер**аар** наадаха дуратайб.

Нүхэршни: Би баһа компьютер**аар** наадаха дуратайб.

Дээдэ хэмжээтэй һурагшадта

1. Танилсагты. Зэргэсүүлэгты.

Буряадаар	Ородоор
компьютер**аар** наадаха дуратай	любит играть на компьютере
пианин**аар** наадаха дуратай	любит играть на пианино
гитар**аар** наадаха дуратай	любит играть на гитаре
мор**ёор** ябаха дуратай	любит ездить на лошади
сан**аар** ябаха дуратай	любит ходить на лыжах
конькиг**аа**р халтирха дуратай	любит кататься на коньках
шарг**аар** халтирха дуратай	любит кататься на санках

2. Энэ ушар тухай дүн гаргажа туршагты.

Проектнэ ажаябуулга хэрэглэхэ шэглэл. Табадахи, зургаадахи, долоодохи, наймадахи, юһэдэхи ангинуудта «Түрэлхи буряад хэлэн» гэһэн һуралсалай номуудай удха үзэхэ зууpаа багша бүхэн проектнэ ажал өөрынгөө ажалда оруулха ёһотой болоно. Юундэб гэхэдэ, проект бүтээлгэхэ, проектнэ ажал эмхидхэхэ хэрэг ФГОС-ой эрилтэнүүдтэ ороно. Тэрээн тухай ‘система оценки достижения планируемых результатов освоения основной образовательной программы основного общего образования’ гэжэ нэгэ хуби соо оруулаатай өөрын хүгжэлтын, метапредметнэ үрэ дүнгүүдэй хүгжэнги байһые һурагшадаар проект бэелүүлэн шалгагдаха аргатай гэжэ баримтатай тааруу байна[3].

[3] Об утверждении Федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования: приказ Минпросвещения России от 31.05.2021 № 287 (ред. от 18.06.2025) (зарегистрировано в Минюсте России 05.07.2021 № 64101). URL: https://www.consultant.ru/

Тус hуралсалай номууд соо ‘проект’ гэжэ ойлгосо үргэн удхатайгаар хэрэглээтэй байха. *Гол түлэб өөрөө хэхэ ажал эмхидхэхэтэй тааруу байха*. Тэрэ ажал табадахи ангиин hурагшадай түсэб табижа hурахаhаа эхитэй байха. Тиин саашадаа түсэбөөр хөөрэхэ, бэшэхэ ажал эмхидхэгдэхэ, тиигээд олон ондоо мэдээсэл суглуулха, тэрэнээ нэгэ сэдэбээр, нэгэ харасаар хаража үзэхэ даабаринууд үгтэхэ.

Бүхы ангинуудай номууд соо проектнэ даабаринууд үгтэһэн байха. Тэдэ зохёолго бэшэхэһээ эхилээд ёһотой проектнүүдые бэелүүлэн хамгаалгатай тааруу. Жэшээ болгон 7-дохи ангиин номой 35-дахи хуудаһанда үгтэһэн даабари хараадаа абая.

Манай гүрэндэ мүнөө сагта аяншалга яһала хүгжэнги гэжэ тоологдодог. Тэрэ зоной ажабайдалда ехэ туһатай: туризмын газар олондо мэдээжэ болоно, нютагай зон элдэб ажалтай болоно. Туризм танай нютагта, аймагта хэр хүгжэнхэйб?

Нютаг тухайгаа, үзэсхэлэнтэ газарнууд тухайнь (гол горхон, нуур, булаг, хада уула, хүшөөнүүд, субарганууд, ашагта малтамалнууд г. м.) шэнжэлхы проектээр ажал эхилхыетнай дурадханабди.

Нютагтаа туризм хүгжөөхөөр туристическа маршрут һанагты. «Манай нютаг ерэгты» гэһэн проект-һануулга хэрэглэн бэелүүлжэ, үгүүлэл зохёогты.

Проектын зорилго: нютаг тухайгаа мэдээсэл үгэхэ, аяншалагшадые һонирхуулха, нютагаа уриха.

Шэнжэлхэ таланууд: түүхэ домогто һонирхолтой газарнууд. Тус газартай холбоотой домогууд, хөөрөөнүүд.

Даабаринуудые дүүргэгты.

1. *Танай үгүүлэл хэды бүлэгтэй байхаб? Бүлэг бүхэн ямар үүргэ дүүргэхэб?*
2. *Үгүүлэлэй ямар янзануud хэрэглэгдэхэб? Үгүүлэл түхэлөөрөө ямар байжа болохоб?*
3. *Зохёоһон үгүүлэлээ реклама болгогты.*
4. *Интернет соohоо реклама тухай мэдээсэл оложо, тэрэнэй янза илгагты.*
5. *Танай буряад хэлэн дээрэ зохёоһон рекламын текст ямар байгуулгатайб? Ямар онсотойб? Дүн гаргагты.*

Энэ даабари нэн түрүүн тус проектын тон хэрэгтэйе гэршэлнэ. Тиин hурагшадые нютагтаа аяншалагшадые дуудаха хэрэгтэ оролсохыень уряална: маршрут зохёогоод, тэрэнээ реклама болгон харуулха.

Түрэлхи буряад хэлэтэй нягта холбоотой тала хадаа даабаринуудаар үгтэнэ: hурагшад ямар хубинуудтай үгүүлэл зохёохоб, ямар янзатай байхаб гэжэ бодомжолно, шэлэнэ, ‘реклама’ гэһэн текстын шанар шэнжэ өөһэдөө шудалан үзөөд, тэрэ шанарнуудые баримталан зохёоһон текстээ рекламын текст болгохо даабари дүүргэнэ.

Иимэрхүү социальна талатай проект hурагшадаараа хүүлэхэдээ, багша бүхэн тэрэ проектын үнэн дээрээ бэелүүлэгдэхэ тухай бодомжолгото болохо болоно. Олондо мэдээсэл тараадаг сонин, сүлжээ холбоо хэрэглэхэһээ гадна нютагай засагай захиргаанда хандаса барижа, проектыень дурадхаха арга боломжо хараадаа абаха болоно.

Удха үзэһэнэй дүн шалгаха ба сэгнэхэ шэглэл. Энэ шэглэл шалгалта болон сэгнэлгэ гэжэ hуралсалай зэмсэг hурагшадай хэрэглэхэ зэмсэг болгохотой нягта холбоотой [9], ‘сознательность обучения’, ‘качество обучения’ гээшэтэй тааруу.

Шэнэ ойлгосотой танилсуулга хэхэдээ, хоёрдохи хэшээлһээ эхилээд *диагностико (диагностическа шалгалта)* эхилхэдэ болоно.

Юун бэ энэ? Үзэгдэжэ байһан удха = ойлгосонууд хэр һайнаар ойлгогдоноб, хэлэнэй талаар гү, али харилсаанай талаар шадабаринууд ямараар хүгжөөгдэнэб, бүридхэгдэнэб гэһэн асуудалнуудта харюу үгэхэ аргатай ажал гээшэ.

Диагностико хадаа һуралсалай = хэшээлнүүдэй эмхидхэгдэжэ байха үедэ хэгдэдэг, багша бүхэн өөһэдөө эмхидхэдэг. Энэ багшын *өөрын өөрыгөө шалгаха ажал* болоно. *Зүгөөр тэрэ шалгалта һурагшадай өөрыгөө шалгалга ба өөрыгөө сэгнэлгээр хэгдэнэ*.

Энэ диагностикын нэгэдэхи үүргэ болоно. Хоёрдохи үүргэнь һурагшадай өөрыгөө шалгаха тусхай сааphануудые хэрэглэлгэтэй тааруу = листы самооценивания гээд нэрлээтэй. Гурбадахинь, тэрэ ажал = диагностико һурагшадай өөрыгөө тусхай критеринүүдээр сэгнэлгэтэй тааруу.

Жэшээ. Холбуулал үзэлгэтэй тааруу диагностическа даабариин жэшээ.

1-дэхи диагностическа даабари

1. Унша. Алиниинь үгэб? Алиниинь холбуулал бэ? Илга.

а) Дулгар Доржиева;

б) номой хуудаһан;

в) Дулгарай ном;

г) «Байгалай һэбшээн»

2. Холбуулал үгэһөө илгаатай гү? Ямар бэ? Бэшэ.

_____

3. Ямар үгэнүүд ном гэжэ үгэтэй таараха болоноб? Тааруула.

ном	*томо* *зузаан* *олон* *ехэ* *нарин* *бүдүүн* *һонин* *эндэхи* *хүнэй* *нугалаатай*

4. Эдэ үгэнүүдэй удха тодо болго. Хэрэгтэй үгэ нэмэжэ бэшэ.

...хүл; *томо ...;* *хүхюутэй ...;*

... толгой; *... наадаха;*

улаан ...; *... бэшэхэ.*

Энэ даабари дүүргүүлхэдэ ехэ саг хэрэггүй — эгээ ехэ 10 минута үгэхэдэ болоно. Тиибэшье үхибүүдэйнгээ даабари хэхэдээ гаргадаг саг хараадаа абабал, ехэ һайн байха.

Гол эрилтэ: 10 минутын һүүлээр даабари дүүргэхэ саг эсэстээ хүрэнэ.

Саашадаа дэбтэрнүүдыень һэлгүүлээд гү, али өөрөөрнь өөрынгөө ажал эталон баримталан *шалгахыень* дурадхагдана.

Диагностическа даабари №1. Эталонно шалгалтын жэшээ

1. Унша. Алиниинь үгэб? Алиниинь холбуулал бэ? Илга.

Үгэ: а. г. Холбуулал: б. в.

2. Холбуулал үгэһөө илгаатай гү? Ямар бэ? Бэшэ.

Холбуулал үгын удха эли тодо болгоно.

3. Ямар үгэнүүд ном гэжэ үгэтэй таараха болоноб? Тааруула.

зузаан ном, олон ном, нарин ном, һонин ном, хүнэй ном.

4. Эдэ үгэнүүдэй удха тодо болго. Хэрэгтэй үгэ нэмэжэ бэшэ.

Хүнэй / столой хүл; хүнэй / хадын толгой; улаан сэсэг / туг / үнгэ …; томо гэр / хүн / шубуун / хонин …; хүхюутэй басаган / хүбүүн / һурагша …; гитараар / шатар/ үхибүүдтэй / … наадаха; бэшэг / дэбтэр соо / ручкаар / … бэшэхэ.

Шалгалтын һүүлээр һурагшадай ойлгосотой болоһые гэршэлхэ зорилготойгоор *һуралсалай хөөрэлдөөн* эмхидхэгдэнэ.

Багша иимэ асуудалнуудые табина:

1) Ямар бүлэг үзэнэбибди?
2) Бүлэгэй ямар сэдэб үзэжэ эхилээбибди?
3) Холбуулал гээшэ ямар ойлгособ?
4) Ямар шанар шэнжэнүүдыень мэдэхэ болообибди?
5) Ямар даабари гол шанар шэнжэ элирүүлхэтэй таарууб?
6) Хоёрдохи даабаряар ямар мэдэсэтнай шалгагдабаб?
7) Гурбадахи даабаряар ямар мэдэсэтнай шалгагдабаб?
8) Дүрбэдэхи даабаряар ямар мэдэсэтнай шалгагдабаб?

Даабаринуудые хэр зэргэ зүбөөр хэбэбта? *Өөһэдыгөө сэгнэхэмнай* гү? *Өөһэдыгөө сэгнэхэ* саарһа хэрэглээ. Нэрэ обогоо, һара үдэр, сэдэб бэшэе.

Таблица 1.

Өөрыгөө сэгнэхэ саарһан (ЖЭШЭЭ)

Нэрэ, обог _____

Һара, үдэр _____

Сэдэб _____

№	Мэдэсэ гү, али шадабари = Критериин нэрэ	Дүн	Сэгнэлтэ / Балл
1.			
2.			
3.			
4.			

9) Нэгэдэхи асуудал юу шалгааб? Мэдэсэ гү? Шадабари гү? Ямар шадабари шалгааб? Саарһанай түрүүшын шугамай нэгэдэхи зэргэ руу ямар шадабари оруулхабибди? *Би үгэ ба холбуулал илгажа шаданаб.* Хажуудахи зэргэдэнь юу харуулхабта? *Тоо*.

10) Хоёрдохи асуудал юу шалгааб? Мэдэсэ гү? Шадабари гү? Ямар мэдэсэ шалгааб? Саарһанай хоёрдохи шугамай нэгэдэхи зэргэ руу ямар мэдэсэ оруулхабибди? *Би үгэ ба холбуулал ямар илгаатайб гэжэ мэдэнэб.* Хажуудахи зэргэдэнь юу харуулхабта? +

11) Гурбадахи асуудал юу шалгааб? Мэдэсэ гү? Шадабари гү? Ямар шадабари шалгааб? Саарһанай гурбадахи шугамай нэгэдэхи зэргэ руу ямар шадабари

оруулхабибди? *Би үгэнүүдые тааруулан холбуулал зохёожо шаданаб.* Хажуудахи зэргэдэнь юу харуулхабта? *Холбуулалнуудай тоо.*

12) Дүрбэдэхи асуудал юу шалгааб? Мэдэсэ гү? Шадабари гү? Ямар шадабари шалгааб? Сааһанай дүрбэдэхи шугамай нэгэдэхи зэргэ руу ямар шадабари оруулхабибди? *Би холбуулал хүсэд болгожо шаданаб.* Хажуудахи зэргэдэнь юу харуулхабта? *Холбуулалнуудай тоо.*

12) Хэн даабари бултыень хэжэ шадабаб? Ямар сэгнэлтэ табихабта? Табигты.

13) Хэн ямар асуудалда харюусажа шадаагүйб? Ямар шадабаритай болоодүй байнабта? *Юу хэхэбта? Түсэб табигты.*

Илгарал:

1. Шэнэ сэдэб үзөөд, ойлгосо тухай хөөрэлдөөд, хэлсээд, шанар шэнжэнүүдыень элирүүлһэнэй удаа, һорилгын эхилээд байхада хэгдэнэ. Энэ хадаа, ородоор хэлэхэдэ, *текущий контроль* гээшэтэй тааруу.

2. Олон даабаригүй, ехэ саг гарахагүйгөөр хэгдэнэ. Сагай эгээ ехэ хэмжээн — 15 минута болоно.

3. Даабаринуудай удха хоёрдохи ганса нюурта хандаһан түхэлэй үйлэ үгэнүүдээр харуулаатай.

4. Эталонно аргаар шалгагдаһан байхадаа, һайнда тоологдохо, ехэ саг гаргагдахагүй.

5. *Заатагүйгөөр хөөрэлдөөн хэгдэхэ ёһотой*. Тэрэ хөөрэлдөөн һурагша бүхэнэй өөрыгөө сэгнэхэ алгоритм боложо үгэнэ, юун шалгагдааб, ямар мэдэсэ шалгагдааб, ямар шадабари шалгагдааб гэжэ һурагша бүхэн ойлгоно. Энэ ойлгосотой болохо ушарта *Өөрыгөө сэгнэхэ сааһаар* хүдэлмэри баһа нүлөөлнэ.

6. Өөрыгөө сэгнэлтэ хэхэдээ, һурагша бүхэн юу шаданагүйбиб, юу мэдэнэгүйбиб гэжэ асуудалнуудта харюусана. Саашадаа *түсэб* табина.

7. Тиин мэдэсэ болон шадабаринуудай нэрэ тусхай критеринүүд болон гараад элирнэ. Критериальна сэгнэлтэ оруулагдана.

Диагностическа шалгалтын үүргэ:

1. Хэр зэргэ үрэ дүнтэйгөөр ойлгосо үзэхэ ажал эмхидхэгдэнэб, ямар нэмэри ажал хэрэгтэйб, ямар нэмэри даабари хэрэгтэйб гэжэ багша бүхэн өөртөө элирүүлнэ.

2. Һурагшадаар өөһэдөө өөрыень шалгуулха арга боломжо болон тодорно.

3. Өөрыгөө сэгнэхэ сааһанай хэрэглэгдэхэ ушар болзоо зохёогдоно.

4. *Өөрөө хэхэ ажалай гараха*, тэрэнэй хэрэглэгдэхэ ушар болзоо гараад ерэнэ.

Тиихэдэ *контрольно шалгалта* заатагүй хэрэглэгдэдэдэг байха гэжэ багша бүхэн баһал ойлгохо болоно. Контрольно шалгалтанууд диагностическа шалгалтануудһаа юугээрээ илгаатай гээшэб? Зорилгоороо нэгэ бага ондоо — юрэнхылэгдэһэн зорилготой байха: *нэгэ сэдэб үзэһэнэй удаа хэгдэхэ, һурагшадай мэдэсэ, шадабари, дадал хэр зэргэ бэхи болон хүгжөөгдөөб гэһэн асуудалда харюу*.

Илгарал:

1. Шэнэ сэдэб үзэһэнэй удаа үнгэргэгдэхэ. Багша шалгаха, сэгнэлтэ баһал багша табиха, дневник руу тус сэгнэлтэ оруулагдаха.

2. Саашаа ябаха үндэһэн баримта гараба гү? Энэ асуудалда харюу гаргаха. Россиин эрдэмтэд, технологическа шэглэл баримталагшад, гол түлэб В. П. Беспалько [10], үрэ дүнгэй 75% хэмжээндэ хүрөөд байбал, саашаа шэнэ сэдэб үзэлгэдэ орохо эрхэ боломжо бии болобо, үгы болболнь, мэдэсэ шадабари

дадалнуудта элирhэн алдуунуудые усадхаха ажалай хэрэг гараба гэжэ тэмдэглэhэн байдаг.

3. Заатагүйгөөр условноор нэгэ дабаан дээрэ гараад байхада хэгдэхэ, манай ушарта ехэ бүлэг гү, али ехэ сэдэб үзөөд байхада хэгдэхэ. Энэ хадаа, ородоор хэлэхэдэ, *текущий контроль* гээшэтэй тааруу, зүгөөр үзэhэнэй, hуралсалай нэгэ хэhэг эмхидхэhэнэй удаа хэгдэнэ.

4. Тэрээнhээ гадна, ородоор хэлэбэл, *промежуточный контроль* гээд үнгэргэгдэхэ. Тэрэ шалгалта баhал контрольно шалгалтын шанарнуудтай байха, четверть үнгэрhэнэй удаа гү, али нэгэ анги гараhанай удаа хэгдэхэ. Тэрэ шалгалта *Внутренняя система оценки качества образования* гэжэ hургуулиин ажалай нэгэ талань боложо тодордог, *Основная общеобразовательная программа* гэжэ hургуулиин хэрэгэй сааphанай нэгэ хубинь боложо ородог. Энэ шалгалта гол түлэб методическа бүлгэм гү, али захиралай орлогшо үнгэргэдэг[4].

5. Сагай хараанаар нэгэ бүхэли хэшээл соо хэгдэдэг.

6. Багша бүхэн өөрөө ажалнуудые сэгнэдэг, өөрөө анализ хэжэ, тобшолол гаргадаг.

Шалгалтын ажалай үүргэ:

1. Түрэлхи буряад хэлэ үзэлгые эмхидхэгдэhэнэй үрэ дүн hурагшадай мэдэсэ, шадабари, дадалнуудай шалгарhаар гаргагдадаг.

2. Тэрэ зуураа hурагшад юрэнхылэгдэhэн үйлэнүүдые хэжэ шадана гү гэжэ шалгалта сэгнэхэ аргатай. Энэ хэрэг «Внутренняя система оценки качества образования» гэжэ тала гурбан хэмжээгээр харуулна: базова хэмжээн, үндэр зэргын хэмжээн, дээдэ зэргын хэмжээн.

3. Багшын өөрыгөө, өөрынгөө ажалай үрэ дүнтэй байhые шалгаха арга болон тодорно.

Дүнгүүд. Түрэлхи буряад хэлэ табадахиhаа юhэдэхи анги хүрэтэр үзэхэ хэрэг эрхилхэдээ, багшанарай хараадаа абаха гол шэглэлнүүд тухай хурянгыгаар, тиибэшье гол удха шэнжыень ойлгомоор харуулагдаба.

Һануулга гэхэдээ гансашье дүрим, тусхай алгоритм бэшэ, ехэнхидээ алибаа ехэ гү, али бага хэмжээтэй удхын сэдэбэй үзэлгэ эрхилхэ тусхай алхамууд, ородоор хэлэбэл, *ориентировочная основа учебных действий* гээшэ. Тэрэ заатагүйгөөр схемэ гү, али модельдэ үндэhэлхэ болоно.

Даабаринуудай янзануд hурагшадай мэдэсэ, шадабари hорихо, тусхай дүй дүршэлтэй болохо хэрэгтэ аргагүй туhатай. Даабаринууд хэлэ үзэлгэтэйшье, хэлэлгэ хүгжөөлгэтэйшье нягта холбоотой.

Хэлэ мэдэхэ хэмжээн. Энэ оршон үедэ номуудай даабаринуудые аргагүй нягтаар, оролдосотойгоор, удхатайгаар хэрэглэлгэтэй тааруу ажал болоно.

Проектнэ ажаябуулга. Энэ ажал үзэжэ байhан удха предмедhээ гадуур удхануудта тааруулан ажал эрхилэлгэ гээшэ. Тиихэдээ hурагшадай метапредметнэ шадабаритай болоходо аргагүй үрэтэйгөөр нүлөөлхэ аргатай.

Шалгалта болон сэгнэлгэ. Гол түлэб шалгалта болон сэгнэлгэ гэhэн хэрэгсэл яажа hурагшадай хэрэгсэл болгохоб, ямар үүргэнүүдтэйб, ямар шэнэ хэрэгсэлнүүдые оруулха аргатайб — эдэ асуудалда харюу үгтэнэ.

[4] Федеральная образовательная программа основного общего образования. URL: https://static.edsoo.ru/projects/fop/index.html#/sections/2

Энэ тусхай шэглэлнүүдые багшанарай ойлгон абажа хэрэглэбэлнь, түрэлхи буряад хэлэ үзэлгэ үрэ дүнтэй, һонин, удхатай, хүмүүжүүлхы боломжотой байха гэжэ бодогдоно.

Литература

1. Лингвистические основы обучения словосочетаниям бурятского языка в средней школе / Б. Б. Лхасаранова, С. Г. Ошоров, С. Д. Дондокова, Б. Ц. Цыремпилова // Здоровье и образование в XXI веке: электронный научно-образовательный вестник. 2018. Т. 20(8). URL: file:///C:/Users/Gym47/Downloads/lingvisticheskie-osnovy-obucheniya-slovosochetaniyam-buryatskogo-yazyka-v-sredney-shkole.pdf;

2. Замбулаева Н. Г. Основные методы обучения литературному бурятскому языку в диалектных условиях // Вестник Бурятского государственного университета. 2014. № 15. С. 100–105. URL: https://journals.bsu.ru/journals/yalk/?rus

3. Дондокова Ж. Ц. О методах и средствах обучения бурятскому языку // Вестник Бурятского государственного университета. 2007. № 10. С. 168–174. URL: https://journals.bsu.ru/journals/yalk/?rus

4. Гальскова Н. Д., Василевич А. П., Акимова Н. В. Методика обучения иностранным языкам. Ростов на Дону: Феникс, 2017. 350 с.

5. Федотова Н. Л. Методика преподавания русского языка как иностранного. Практический курс. Санкт-Петербург: Златоуст, 2013. 216 с.

6. Гальперин П. Я. Лекции по психологии. Москва: Изд-во МГУ, 2025. 328 с. URL: https://мипрп.рф/wp-content/uploads/2024/03/П.Я.Гальперин-Лекции.pdf

7. Кларин М. В. Педагогическая технология в учебном процессе (анализ зарубежного опыта). Москва: Знание, 1989. 80 с. Сер. Новое в жизни, науке и технике. Вып. 6. Педагогика и психология.

8. Пассов Е. И. Урок иностранного языка. Москва: Феникс, 2009. 638 с.

9. Ринчинова О. В. Эхин һургуулида орһон үхибүүдэй түрэл буряад аман хэлэлгэ хүгжөөхэ онол аргануд тухай // Направления реализации Концепции преподавания бурятского языка и бурятской литературы: методические рекомендации / составитель Р. С. Дылыкова / Центр сохранения и развития бурятского языка. Улан-Удэ, 2022. С. 82–86.

10. Воронцов А. Б. Педагогическая технология контроля и оценки учебной деятельности. Москва: Рассказов А. И., 2002. 304 с.

11. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. Москва: Педагогика, 1989.

2026 оной сентябриин 5-да статья редакцида ороо; 2026 оной сентябриин 10-да зүбшөөл гараа; 2026 оной октябриин 2-то хэблэлдэ ороо.

Methodological Features and Key Directions of the Native Buryat Language Textbook Series for Grades 5–9

Rinchin S. Dylykova
Cand. Sci. (Philology), A/Prof.,
Teacher of Buryat Language and Literature
GOBU IO – Ust-Ordynsk Gymnasium-Boarding School
41 Pervomayskaya St., 669001 Ust-Ordynsky Posyolok, Irkutsk Oblast, Russia

Garma-Khanda Ts. Gunzhitova
Cand. Sci. (Polit.), A/Prof.,
Director of the Higher School of Buryat Language and Literature,

Dorzhi Banzarov Buryat State University
24a Smolina St., 670000 Ulan-Ude, Russia

Sergei G. Oshorov
Cand. Sci. (Education), A/Prof.
Dorzhi Banzarov Buryat State University
24a Smolina St., 670000 Ulan-Ude, Russia

Tsybigma V. Lubsanova
Teacher of Buryat Language and Literature
GOBU – Republican Buryat National Lyceum Boarding School No. 1
30 Chertenkova St., 670034 Ulan-Ude, Republic of Buryatia, Russia

Ochir-Khanda N. Nanzanova
Teacher of Buryat Language and Literature,
MBOU – Atsagat Secondary Boarding School
1 Shkolnaya St., 671339 Naryn-Atsagat Selo,
Zaigrayevsky District, Republic of Buryatia, Russia

Olga Sh. Tsyrempilova
Teacher of Buryat Language and Literature
MAOU – Aginsk Okrug Gymnasium No. 1
2 Badmazhabe St., 687000 Aginskoye Posyolok, Zabaykalsky Krai, Russia

Abstract. The project organized by the Federal Institute of Native Languages of the Russian Federation from 2024 to 2026, which aimed to develop a series of textbooks entitled *Native Buryat Language* for grades 5–9 of general education institutions, is nearing completion. The article presents the main methodological approaches adopted by the authoring team – comprising school teachers from the Republic of Buryatia, Zabaykalsky Krai, and Irkutsk Oblast, alongside university educators – in developing updated textbooks for grades 5–9 that meet contemporary educational standards. Key methodological approaches identified by the authors include structuring the study of the native Buryat language on the basis of P. Ya. Galperin's orienting basis of action, tentatively termed by the authors as *нануулгануудэ* (*memos*/*prompts*). Additional approaches feature the use of a systemized task typology, a leveled approach to learning the Buryat language, the organization of student project activities, and the integration of self-control and assessment as active student learning activities. The presentation of these approaches is supported by practical application examples aligned with specific classroom activities, highlighting key nuances and implementation factors for teachers to consider.
*Keywords:*native Buryat language, textbook, methodological guidelines, task types, language proficiency level, project-based work, testing and assessment.

For citation
Dylykova R. S., Gunzhitova G.-Kh. Ts., Oshorov S. G., Lubsanova Ts. V., et al. Methodological Features and Key Directions of the Native Buryat Language Textbook Series for Grades 5-9. Buryat Language and Literature at School. 2026; 3: 3–18 (In Buryat).

The article was submitted 05.09.2026; approved after reviewing 10.09.2026; accepted for publication 02.10.2026.